

AYNUR NAMAZOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: aynamaz@mail.ru

ORFOEPIYANIN FONETİKA İLƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ METODİKASI

Açar sözlər: tələffüz, səs, fonetika

Ключевые слова: произношение, звук, фонетика

Key words: pronunciation, sound, phonetics

Məlumdur ki, orta məktəbin V sinifində şagirdlər fonetikaya aid müəyyən biliklərə, anlayışlara yiyələnmiş olurlar: saitlər, samitlər, saitlərin qalın, incə, dodaqlanan və dodaqlanmayan olması, qoşa saitli sözlər, samitlərin cingiltili və kar samitlər, ahəng qanununa, vurğu, söz daxili və sonunda samitlərin yazılış və tələffüzü və s. Bu məlumatların, anlayışların verilməsi prosesində orfoepik bacarıqların yaradılması üzrə də müəyyən işlər aparılır. Məsələn, Əgər saitli sözlər öyrədilsə burada ailə, dairə, Faiq, Nailə kimi sözlərdə yanaşı gələn iki saitin arasında y səsinin artırılması, camaat, saat, maarif kimi sözlərdə eyni qoşa saitin uzadılaraq tələffüz olunmasını nümunə əsasında şagirdlərə başa salmır. Yaxud kar və cingiltili samitlər öyrədilərkən söz ortasında bəzi kar samitlərin cingiltili deyilməsi (dəftər, xəstə, məftil, astar, usta kimi sözlərdə) yazılış və tələffüzün müqayisəsi yolu ilə izah olunmalıdır. Söz sonunda cingiltili samitlərin kar tələffüz olması ilə bağlı məlumatla artıq III sinifdən tanış olan şagird V sinifdə bu biliklərini dahada təkmilləşdirmiş olur.

Bu məlumat əsasında sonu cingiltili samitlə bitən çozhecalı sözlərin aynılıqda, samitlə başlayan şəkilçi və söz qarşısında karlaşaraq tələffüz olunduğu (məsələn, yarpaq-yarpax, yarpaxsız, yarpax töküldü; kitab rəfi və s.) konkret nümunələr, müəllimin nümunəvi tələffüzü əsasında şagirdlərə başa salmır.

Ədəbi tələffüz vərdişlərinin şüurlu mənimsədilməsində fonetika tədrisinin əhəmiyyətindən danışarkən prof. B.Əhmədov yazırdı: «*Fonetikamn tədrisi ilə əlaqədar müəllim dilimizin orfoepiya qaydalarını şüurlu surətdə mənimsəməyə başlayır. Müəllimin ədəbi tələffüz aşılması üzrə əldə edəcəyi hər cür müvəffəqiyyətin və müvəffəqiyyətsizliyin əsası da öz bünövrəsini buradan götürür. Bunu nəzərə alaraq fonetika dərslərində şagirdlərin orfoqrafik vərdişləri ilə yanaşı olaraq, ədəbi tələffüzə yiyələnmələrə də xüsusi ilə fikir vermək lazımdır*».

Şagirdlərin ədəbi tələffüzə yiyələnməsində fonetik təhlilin rolu böyükdür. Qeyd etmək lazımdır ki, məktəb təhsilində bu təhlilə çox zaman

fonetik materialların öyrədilməsi zəmanə yol verilir. Halbuki bu təhlillərdən ana dilinin tədrisi prosesində həmişə məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunmalıdır. Şagirdlərin bu sahədəki bacarığı mükəmməl vərdişlərə çevrilməlidir. Şagirdlər qarşıya çıxan bu və ya digər sözün tələffüzünü, onun şivə tələffüzü ilə fərqlərini, yazılışını çətinlik çəkmədən, vaxt itirmədən dərhal müəyyən etməyi bacarmalıdır.

Orta məktəbin lap aşağı siniflərində şagirdlərin sözləri fonetik təhlil etmək tələb olunur. Bu təhlil növü, şübhəsiz, şifahi aparılır və məqsədi şagirdlərin nitqi eşitmə bacarığını inkişaf etdirməkdir. Fonetik təhlildə sözlərin səs tərkibi müəyyənləşdirilir, hecalara ayrılır və hər hecada hansı səslərin olduğu göstərilir. Sonrakı vaxtlarda isə bu təhlil bir qədər də mürəkkəbləşdirib şagirdlər artıq səsləri göstərir, səsləri hərflərlə tutuşdurur, yazdıqları ilə tələffüz etdikləri, eşitdikləri arasındakı fərqi göstərirlər. Bu məqsədlə aparılan fonetik təhlilə aid nümunə:

Avtomat [aftamat] - bu söz yeddi səs və yeddi hərfdən ibarətdir, [a] - saitdir, qalın və dodaqlanmayandır, a hərfi ilə yazılır, [f] - samit səsdır, kardır, f hərfi ilə ifadə olunur, [m] samitdir, cingiltilidir, m hərfi ilə ifadə olunur, [t] - samitdir, kardır, e samiti ilə ifadə olunur. Bu söz üç hecadan ibarətdir.

Av-to-mat. Vurğu axırına hecanın üzərinə düşür. Sətirdən-sətrə hecalandığı kimi keçir. Ahəng qanununa tabedir.

Motor [mator] - bu beş səs və beş hərfdən ibarətdir. [m] - samitdir, cingiltilidir, yazıda m hərfi ilə göstərilmişdir, [a] - saitdir, qalın, dodaqlanmayandır, yazıda o hərfi ilə göstərilir, [t] - samitdir, kardır, yazıda t hərfi ilə ifadə olunur, [o] - saitdir, qalın və dodaqlanandır, yazıda o hərfi ilə göstərilir, [r] - samitdir, cingiltilidir, yazıda r hərfi ilə verilir.

Söz iki hecalıdır. Vurğu axırıncı hecanın üzərinə düşür. Ahəng qanununa tabedir.

Fonetik təhlil təkcə sözlərin yazılışı ilə düzgün tələffüzü arasındakı fərqlər xüsusiyyətlərin göstərilməsi, izahı məqsədini daşımamalıdır. Bu metodik üsuldən düzgün tələffüzün şivə tələffüzü ilə müqayisəsi istiqamətində də istifadə olunmalıdır. Belə təhlillərə şagird nitqində qüsurlu deyilən sözlər (məs.: dügü, dügmə, çiçək, qohım, bəzi, boba, mişar, qərdeş, haçar, xavar, üküz, ürdek və s.) salınmalıdır. Məsələn, Bakı şivəsi şəraitində işləyən müəllim «e»ləşmə hadisəsi ilə bağlı qüsurları (qaymaq, qaynamaq, qeyiş, qeyçi, Mesmə, maktub, qərdeş, ketirmək (gətirmək), ses (səs), mektəb və s.) islah etmək məqsədilə fonetik təhlildən istifadə edə bilər.

Həm şifahi, həm də yazılı şəkildə aparılan fonetik təhlillə şagird müqayisələr edir. Hansı sözdə, onun hansı hecasında saiti və ya samiti səhv işlətməklə tələffüz qüsurlarına yol verdiyini özü üçün aydınlaşdırır, səhvini

şüurlu şəkildə başa düşür. Belə təhlilin şifahi şəkildə aparılması daha faydalıdır. Bu yolla şagirdlərin fonetik eşitmə qabiliyyəti inkişaf etdirilir.

Lakin çox təəssüf ki, təhlilin bu növü fonetika tədrisindən sonra unudulur, ona təsadüfdən-təsadüfə müraciət olunur. Əslində isə fonetik təhlildən Azərbaycan dilinin tədrisi ərzində yeri gəldikcə istifadə olunmalıdır. Xüsusən, morfolojiya tədrisində şagirdlər yazılışı ədəbi tələffüzündən fərqlənən xeyli miqdar sözlə qarşılaşırlar. Məsələn: isti, xəstə, göstərmək, istəmək, şaqqalamaq, hoppanmaq və s. Belə sözlərin yazılışı ilə deyilişi arasındakı fərqi aşkarlanmasında ən yararlı yol fonetik təhlildir.

Ədəbi tələffüz təlimində morfoloji təhlildən də yeri gəldikcə istifadə olunmalıdır.

Orfoepik həssaslığı müəllim hər kəsdən əvvəl özündə tərbiyə etməlidir, düzgün danışmaq, nümunəvi tələffüz müəllimin hazırlığını, onun mədəni səviyyəsini səciyyələndirən əsas və başlıca amildir. Bəzən elə olur ki, müəyyən gıahdud ərazi daxilində hamı valideynlər də, müəllimlər də, ətrafdakılar yerli şivəyə uyğun danışır. Belə bir şəraitdə şagirdin ədəbi tələffüzlə deyil, şivə tələffüzü ilə danışığını hiss edə bilməyəcəyi, şübhəsizdir. Ona görə ki, şagird ədəbi tələffüz nümunəsini onu əhatə edənlərin heç birindən eşitməmişdir. Belə bir şəraitdə adət etdiyi danışmaq tərzini başqa bir danışmaq tərzilə (ədəbi tələffüzlə) tutuşdurmaq, müqayisə etmək üçün şagirdin heç bir etalonu olmur.

Lakin müəllim öz nitqində orfoepik qaydalara əməl edərsə, şagirdə müqayisə üçün etalon vermiş olar və onda şivə tələffüzünə qarşı tənqidi münasibət yaranmağa başlayır. Belə bir münasibət orfoepik həssaslıq kimi çox mühüm bir keyfiyyətini aşılması üçün olduqca vacibdir.

Orfoepik rejimin təşkili üçün geniş hazırlıq işləri aparılmalıdır. Bu məqsədlə məktəbin nümunəvi şagirdlərindən (həm aşağı, həm də yuxarı sinif şagirdlərindən) ibarət xüsusi dəstə yaradılır. Dəstəyə daxil olan şagirdlər düzgün tələffüz, onun qüsurlu tələffüzündən fərqi, düzgün yazmaq və danışmaq savadlı və mədəni adam üçün zəruri olması, düzgün tələffüzü mənimsəməyin yollarını və s. mövzularında söhbətlər aparır. Şagirdlərin və habelə ətrafdakı adamların danışığını dinləmək, qüsurları qeyd etmək özəyin mühüm vəzifəsi hesab olunur. Özəyin növbəti məşğələsində toplanmış nitq qüsurları təhlil olunur, qruplaşdırılır, şagirdlərin bilik səviyyəsinə uyğun olaraq onların müəyyən bir qisminin başvermə səbəbləri araşdırılır. Bundan sonra orfoepik rejimin vacibliyi məsələsi məktəb direktorluğu qarşısında qaldırılırlar. Orfoepik rejim ayrıca məsələ kimi pedaqoji şuranın növbəti iclasının gündəliyinə daxil edilir. Pedaqoji şuranın iclasında məktəbin aparıcı müəllimlərindən birinin "Orfoepik rejimin təşkili" mövzusunda məruzəsi dinlənir. Pedaqoji şura orfoepik rejimə keçmək barədə qərar qəbul edir. Şagird tələffüzü üzərində nəzarət aparmağı fəndən asılı olmayaraq hər bir

müəllimin və məktəb ictimai təşkilatının mühüm vəzifəsi hesab edilir. Məktəbdə Orfoepik güşə yaradılır. Orfoepik güşəyə dilimizin tələffüz əsaslarına dair materiallar asılır. Düzgün tələffüz dərslərinin hər bir mərhələsində müəllimlərin diqqət mərkəzində durmalıdır. Danışan şagirdin nitqi həm müəllim həm də şagirdlər tərəfindən dinlənilməli, tələffüzdəki qüsurlar dərslərin sonunda keçirilən «orfoepik beş dəqiqə»də sinfin fəal iştirakı ilə təshih edilməlidir. Qüsurlu tələffüz və onun düzgün forması «Düzgün danışmaq» lüğətinə yazdırılmalıdır.

Şagird nitqi, o cümlədən tələffüzü üzərində vahid məktəb nəzarəti o zaman səmərəli nəticə verə bilər ki, bu işə məktəbin bütün müəllimləri, hətta texniki işçiləri cəlb olunsun. Hamı, hər yerdə şagirdin danışığına nəzarət etsin, heç bir rişgəndə, təhqirə yol vermədən, hörmət və nəzakətlə nitqdəki qüsuralara düzəliş versin. Belə bir rejim valideynlərlə əlaqə şəklində qurulduqda daha yaxşı nəticə verir. Valideyn şagirdin davranışına, dərslə hazırlaşmasına və sairəyə nəzarət etdiyi kimi, uşağın dilimizin tələffüz qaydaları əsasında danışması qayğısına da qalmalıdır. Bunun üçün valideynin özü düzgün danışmağa çalışmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1978, 279 s.
2. Abdullayev N. Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, Maarif, 1986, 160 s.
3. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Nasir, 2003, 519 s.
4. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı, Nurlan, 2003, 450 s.
5. Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti. Bakı, Abituriyent, 2015.
6. Rəhimov A. N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Təhsil, 1999, 312 s.

A.Namazova

Methods of teaching phonetics associated with orthoepy Summary

Pronunciation system of modern education system for students, are given special attention to the development of writing skills. The second class of primary school language teaching as a subject begins. The grade from the orthoepy, spelling, definitions are given on stylistics, it fostered a wide range of practical issues are to the forefront. So one of the issues, perhaps the first in the development of speech and the right, is the ability to write well. It is

no coincidence that the teacher called strong language and literature teacher, it has grown to be a student writing eloquent and educated. The teacher plays an important role in this work. One of the main tasks of the Azerbaijani language, the students shared their opinion on the basis of the literary language concise, vivid, accurate, efficient, able to write clearly convey the same idea. The task of teaching students in primary school, teaching spelling and freely express their views, while also writing some text yiyələndirməkdən spelling skills to complete the record.

А.Намазова

**Методика преподавания фонетики, связанная с орфоэпией
Резюме**

Произношение система современной системы образования для студентов, уделяется особое внимание развитию навыков письма. начинается второй класс обучения языку в начальной школе как предмет. Класс от орфоэпии, орфографии, определения даются по стилистике, он способствовал широкий спектр практических вопросов являются на первый план. Поэтому один из вопросов, возможно, первыми в развитии речи и права, является способность хорошо писать. Это не случайно, что учитель называется сильным языка и литературы, она превратилась в студентку писать красноречивым и образованный. Преподаватель играет важную роль в этой работе. Одной из основных задач азербайджанского языка, студенты поделились своим мнением на основе литературного языка краткий, яркий, точный, эффективный, способный писать четко передать ту же идею. Задача обучения студентов в начальной школе, обучение орфографии и свободно выражать свои мнения, а также писать некоторые навыки текст орфографических, чтобы завершить запись.

Rəyçi: Kamil Bəşirov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent